Я. В. Пилипчук

КИПЧАКИ У ХРИСТИЯНСЬКОМУ СВІТІ
(питання адаптації та асиміляції)

Однією з найбільш цікавих проблем історії кочівників Східної Європи є асиміляція та інтеграція кипчаків у суспільства з осілими мешканцями. Пропонована студія присвячена питанню асиміляції кипчаків у країнах християнського світу. Завданням цієї роботи є аналіз та порівняння процесів інтеграції та асиміляції кипчаків у різних суспільствах християнського світу.

Найбільш детально висвітлено перебування кипчаків на території Візантійської та Латинської імперій. Перші кипчацькі поселенці були зафіксовані у володіннях ромеїв за правління династії Комнінів. Відомо, що значна кількість кипчаків були найманцями на службі у Комнінів. Деякі з них отримали землі у Могленах [Бибиков 1981, *130–133;* Павлов 2009, *389*]. Володіння кипчацьких проніарів також були розташовані поблизу Ніша, Шумена та Біломор'я [Павлов 2009, *396*]. Як відомо, Петро до повстання володів землями у придунайських володіннях Візантійської імперії [Stoyanow 2002, *683*]. В. Стоянов вважає Асенідів кипчаками, які прийняли хрещення й інтегрувалися в болгарське суспільство [Stoyanow 2002, *683*]. Участь кипчаків як союзників болгар у 1186–1239 рр. на деякий час виключила їхню присутність у військах ромеїв.

Кипчаки прийшли до Болгарії кількома хвилями. Перша хвиля прийшла під час візантійсько-болгарських війн. Багато кипчаків служили в болгарському війську. Точка зору про болгарське або кипчацьке походження Асенідів була панівною в болгарській історіографії, починаючи вже від В. Златарскі, який вважав, що Петро та Асень належали до болгаро-кипчацького клану [Златарски 1934, *Т. 2, Глава 3, параграф 1*]. Для болгарської історіографії загалом було характерне заперечення значної участі влахів у повстанні [Литаврин 1960, *431, прим. 9*]. Тюркська гіпотеза походження Асенідів знайшла поширення в українській, угорській та казахській історіографії. О. Пріцак обстоював кипчацьке походження цієї династії і вважав, що на території Донщини правила династія з аналогічною назвою [Пріцак 2008, *239–244*]. В. Стоянов

також припускає, що Асені були династією на території Донщини. Дослідник відзначив, шо місто Осенів було пізніше відоме під назвою Шарукань, а Асень належав до династії Кай [Stoyanow 2002, *683*]. О. Кадирбаєв впевнений у кипчацькому походженні Асенідів [Кадырбаев 1997, *58–60*]. І. Вашарі стверджував, що Асеніди були напівкипчаками-напіввлахами [Vasary 2005, *41–42*]. М. Лазареску-Зобіан вважає Асенідів, як і Тертеридів та Шишманідів, кипчаками за походженням [Lăzărescu-Zobian 1984, *267*]. С. Плетньова також вважала Асенідів кипчаками [Плетнева 1990, *181–182*]. Цікаво, що у хроніці Георгія Акрополіта вказано, що після смерті Калояна син його сестри Борил одружився із вдовою Калояна [Акрополит 1863, *27–28*]. Такий звичай був характерний для монголів та тюрків, які були язичниками [Тизенгаузен 1884, *103*].

Кипчак Манастрас входив до царської гвардії, а кипчаки відіграли важливу роль в Адріанопольській битві (1205 р.) [Андреев 1996, *108–132*; Павлов 2000]. На думку П. Павлова, Манастрас керував авангардом при облозі Фессалонік у 1207 р. [Павлов 2009, *397*]. О. Пріцак висловив гіпотезу про кипчацьке походження династії Тертеридів (Тертеровичів) [Пріцак 2008, *46*]. Кипчацькою аристократкою була дружина Калояна Анна-Анісія [Павлов 2009, *397*]. Навряд чи кипчаки брали б участь у подіях на Балканах, якби не були зацікавлені в результаті. До того ж, для такої великої кількості мігрантів зовсім не просто було знайти місце для поселення. Логічно припустити, що династія Асенідів мала кипчацьке походження. Асеніди наймали кипчаків та куманів на військову службу й одружувалися з доньками кипчацьких аристократів [Павлов 2000].

Друга хвиля прийшла під час монгольських завоювань. На думку В. Златарскі, кипчаки були переселені Іваном Асенем II до Східної Фракії з метою охорони цих земель від ромеїв та латинян [Златарски 1994, *399–400*]. У хроніці Феодора Скутаріота є вказівка, що переселення кипчаків сталося проти волі Асенідів. За його версією, кипчаки та кумани перейшли через Балканські гори та спустошили землі Македонії до Мариці. Феодор Скутаріот повідомляв, що багато міст було здобуто і зруйновано, а їхніх мешканців продано у рабство в Адріанополі, Дімотіці, Візі та Галліполі [Гръцки извори 1972, *272–273*]. Нікіфор Григора вказував, що чимало кипчаків форсували Дунай і переправились на

його болгарський берег [Григора 1862, *34–35*]. Григорій Акрополіт повідомляв, що скіфи (тобто кипчаки) масово перетинали Дунай, шукаючи захисту [Акрополит 1863, *63–64*; Григора 1862, *34–35*]. Іван Асень II, на думку Альберика де Труа Фонтене, загинув внаслідок здійснення Божої волі, але не через кипчаків-язичників, а через "друзів" (у зв'язку з цим можна згадати про Йону та Саронія) [Albrici 1874, *949–950*; Латински извори 1981б, *185*].

Арабський хроніст Ібн Тагрібірди зазначав, що "когда Татары решили напасть на земли Кипчаков в 639 году, и до них (Кипчаков) дошло это (известие), то они вошли в переписку с Унусханом, государем Валашским, насчет того, что они переправятся к нему через море Судацкое, с тем, чтобы он укрыл их от Татар. Он дал им на это согласие (своё) и отвел им для жительства долину между двумя горами. Переправились они к нему в 640-м году. Но когда они спокойно расположились в этом месте, то он нарушил своё обязательство в отношении к ним, сделал набег и избил да забрал в плен (многих) из них" [Тизенгаузен 1884, *542*].

Під час "Великого Західного походу" багато кипчаків потрапили на ринки невільників. Серед них був Бейбарс. Датою його народження вважають 1223 або 1225 р. У рабство він потрапив ще юнаком. За інформацією ал-Йунуні, йому тоді було не більше 14–15 років. Ібн Абд аз-Захір вважає, що Бейбарс походив із племені елбарлі (ільбарі). Ал-Айні вважав його племенем бурдж-огли [Кайрат Саки]. На підставі даних арабських хроністів ізраїльський арабіст А. Поляк дійшов висновку, що саме з племені бурдж-огли походили Бейбарс та династія Калауна [Поляк 1964, *38*].

Ібн Шеддад наводив таку інформацію: "Султан Байбарс родился в стране кипчаков приблизительно в 1225 году. Во время монгольского нашествия племя Байбарса обратилось к булгарскому хану Анару с просьбой разрешить переправиться через крымский Судак и воспользоваться тамошними землями. Хан любезно предложил межгорную котловину, а во время их перекочевки вероломно напал на них, многих поубивав, а многих пленив. В числе пленников оказался и Байбарс, которому в то время было около четырнадцати. Пленников погнали на невольничий рынок в Сивасе. Там судьба разлучила нас, но в городе Халаб, на базаре Хан ибн Кылыш мы встретились вновь. С арестом его хозяина эмира Айтегина аль-Бундуктара [сказано было, что] Байбарс переходит

в собственность султана” [Кайрат Саки]. Схожі дані ми знаходимо у хроніці Ібн Тагрібірди. Останній запозичив їх із твору Ібн Шеддада. Проте володар, який зрадив кипчаків, був названий Унус-ханом правителем улагів. У обох джерелах було вказано на море Судацьке та місто Судак, що нібито мало свідчити на користь того, що Бейбарс походив із надчорноморських степів [Тизенгаузен 1884, *542*; Кайрат Саки].

Монгольське вторгнення у Карпато-Дунайський регіон спричинило значні спустошення. За даними Григорія Акрополіта, скіфи (тобто кипчаки) обернули Македонію на “скіфську пустелю” [Акрополит 1863, *65*]. Латинський імператор Бодуен підтримував зв’язки з кипчаками, і його піддані одружувались із кипчацькими аристократками [Гугуев 2007, *371*; Осіпян 2005, № 2, *7*]. У всілякому разі, опинитися у Фракії всупереч волі Івана Асеня II кипчаки не могли. Інша річ, що кипчаки, опинившись у цьому регіоні, могли перейти на службу до іншого правителя і вже в складі його військ воювати проти болгар, які необачно надали їм притулок.

Третя хвиля прийшла разом із племенем дурут під час подій 1241 р. Вбивство угорцями та німцями хана Котяна примусило частину кипчаків потурбуватися за своє життя: вони залишили свої поселення і відкочували за течією Дунаю на південь [Осіпян 2005, № 2, *7*; Paloczi-Horvath 1989, *50–51*; Голубовский 1889, *12;* Rogerii 1892, *556*]. Кипчаки перейшли Дунай у провінції Marchia (Срем) і спустошили Віллу Франка поблизу міста Сентмартона [Rogerii 1892, *557*; Vasary 2005, *65*]. Якщо ці події мали місце у 1240 р. або в першій половині 1241 р., то царем, який прийняв втікачів, був Іван Асень II. Е. Бретшнейдер стверджував, що люди Котяна втекли до болгар у 1241 р. [Bretschneider 1910, *323*]. І. Вашарі датує переселення кипчацьких мігрантів з Угорщини в Болгарію 1241 р. [Vasary 2005, *65*].

При описі подій на Балканах необхідно приділити увагу відносинам ромеїв і кипчаків. У Малій Азії кипчаків оселили поблизу Філадельфії, Сарди, Смірни (Ізміра) та вздовж річки Сангаріос [Григора 1862, *35*; Гугуев 2007, *370*; Юрченко 2003, *398;* Павлов 2009, *390*]. Один із кипчаків керував островом Скопелом [Павлов 2009, *391*]. Не виключено, що Шир Янні разом з іншими кипчаками брав участь у облозі Фессалонік (1242 р.), Пелагонійській битві (1259 р.) та відвоюванні Константинополя (1261 р.)

[Акрополит 1863, *77, 197–198*; Vasary 2005, *114–116;* Павлов 2009, *390–391*]. У 1247 р. болгари та ромеї разом із кипчаками воювали проти латинян. Іноді траплялось так, що кипчаки, які служили у військах різних держав, воювали між собою. Один із таких випадків стався у 1256 р. Вождь кипчаків Клеопа воював проти кипчаків, які перебували на службі у болгар. П. Павлов вважає, що вождем кипчаків, котрі служили болгарам, був Тігак [Павлов 2009, *391*]. У 1273 р. кипчацькі загони брали участь у кампанії ромеїв, що завершилась битвою під Костуром [Павлов 2009, *392*].

У 1270 р. кипчаки були задіяні в облозі Монемвасії, а в 1272–1273 рр. воювали проти фессалійського правителя севастократора Іоанна [Павлов 2009, *391*]. Незважаючи на те, що кипчак Клеопа вірно служив ромеям, імператор Феодор Ласкаріс вважав за нормальне у листі висміювати його походження. П. Павлов вказує, що кипчаків називали собаками (так зневажливо ромеї називали кипчаків) [Павлов 2009, *392*]. Загалом, для ромеїв було традиційним зневажливо ставитись до людей не зі свого середовища. Мабуть, недаремно Котаніц Торнік у 1280 р. втік до Сербії [Павлов 2009, *392*]. Згодом, у 1332 р., до сербів утік Сиргіан [Павлов 2009*, 393–394*]. Кількість кипчацьких мігрантів до Сербії була досить значною для того, щоб Стефан II Мілутін спрямував на допомогу Андроніку II 2 тис. воїнів з їхнього числа. У подіях в Візантії також взяли участь Тодор Святослав та Михайло Шишман. Кипчаки, які перебували на службі в Андроніка II, отримали землі у Фракії. У 1327 р. їх переселили на острови Лемнос, Фасос, Мітіліні (Лесбос). Населені пункти Комані зафіксовані у префектурі Ахея, на північний схід від Патр у окрузі Пелопоннес і на північний захід від Дівріса. Два населених пункта Куманіци зафіксовані в округах Драма і Салоніки. Поблизу від Патр у XVIII ст. мешкав численний рід Куманіотіс. П. Павлов пов'язує з кипчаками грецькі прізвища Куманідіс та Команідіс [Павлов 2009, *394*]. Загалом відносини між ромеями та кипчаками були дуже суперечливими. Ромеї звичайно сприймали кипчаків як грубих варварів і вважали їх недолюдами. Кипчаки відплачували ромеям відкочуванням у землі сусідів Імперії. Проте ці контроверсійні відносини не завадили кипчакам взяти участь у кількох значних битвах середини XIII ст.

За доби домінування на Балканах Ногая у Північно-Східній Болгарії утворилось Відінське князівство. Воно стало одним із

центрів тяжіння військ кипчаків на Балканах. Засновник Відінського князівства Шишман, як і Георгій Тетерер, походив із кипчаків [Vasary 2005, *66*]. Сам Георгій став болгарським царем у 1280 р. [Vasary 2005, *82*]. Кипчацькі впливи почали з'являтися вже на Середньому Дунаї. П. Павлов вважає Дрмана та Куделіна найманцями на службі у болгар. У 1284 р. György Sóvári воював проти кумана Дормана та його болгарських союзників. Дорманом угорських джерел міг бути Дрман, який поряд із Куделіном згадувався у Бранічево [Vasary 2005, *101–108*; Димитров 1998, *192–193*]. Ці кипчацькі аристократи були васалами Асенідів та супротивниками просування угорців на південь та схід [Димитров 1998, *192–193*]. Кипчацькі впливи на Болгарію посилились за часів могутності в Улусі Джучі Ногая [Vasary 2005, *86–88;* Павлов 2009, *399–400*]. Великі кипчацькі анклави були розташовані поблизу Пірдора, Софії, Радоміра, Кюстенділа, а також у Македонії та на узбережжі Егейського моря [Андреев 1988, *129–130*]. Документи фіксують їхні поселення поблизу міст Тирново, Софії, Вратса у Болгарії, поблизу Скоп'є, Костура, Кайларе, Куманова у Македонії [Stoyanow 2001]. Дрман та Куделін із Бранічева використовували кипчацькі загони проти сербського короля Мілутіна. Проте війська Мілутіна та Уроша завоювали Бранічево та Белград. Після цього Дрману та Куделіну вирішив допомогти Шишман із Відіна, який був кипчаком за походженням. Проте серби перемогли його військо і дійшли до Відіна. Всі ці події не могли не викликати реакції з боку Ногая. Зібравши усе своє військо, Ногай рушив на допомогу болгарам і завдав поразки Мілутіну та Урошу. Сербія стала васалом Улусу Джучі [Данило Други 1988; Vasary 2005, *101–104*, *107–108;* Павлов 2009, *398–400*].

Описуючи процеси адаптації кипчаків у християнському світі неможливо обійти відносини кипчаків з Угорщиною. Історії Куманської єпископії присвячена значна кількість досліджень і це питання ми також розглянемо в окремій студії. У цій статті розглянуто період від їхньої міграції під тиском монголів до фактичної асиміляції та християнізації кипчаків у угорському середовищі.

Великий Західний похід спричинив масштабні міграції куманів. Угорський місіонер Юліан свідчив, що на момент написання його листа єпископу Перуджі (1238 р.) частина кипчаків уже

переселились до Угорщини [Аннинский 1940, *88*]. Сучасні українські дослідники О. Головко та О. Осіпян стверджують, що кипчаки мігрували до Угорщини під тиском монголів у 1239 р. [Головко 2006, *318*; Осіпян 2005, № 2, *6*]. На думку Є. Миськова, переселення племені Котяна відбулось восени 1239 р. [Мыськов 2003, *28–29*]. Т. Султанов припускає, що Бела дозволив мігрантам увійти у його королівство наприкінці 1239 р. [Султанов 2006, *209–210*]. З точки зору С. Плетньової, ця подія мала місце в 1237 р. [Плетнева 1990, *179*]. Е. Бретшнейдер вважав, що переселення відбулось у 1239 р. [Bretschneider 1910, *323*]. На думку А. Палоці-Хорвата та Д. Сінора, кипчаки переселились до Угорщини під час Великодня 1239 р. [Paloczi-Horvath 1989, *47*; Sinor 1999]. О. Кадирбаєв вказує, що переговори між Белою IV та Котяном були розпочаті у 1237 р., а переселення відбулось у 1239 р. [Кадырбаев 1997, *56*].

Рогерій та Альберик де Труа Фонтене згадували про те, що Котян переселився зі своїми людьми до Угорщини [Albrici 1874, *946*; Rogerii 1892, *549–550, 553, 556*]. Під час "Великого Західного походу" монголів він також міг воювати з монголами. Матвій Паризький стверджував, що кипчаки мігрували до Угорщини після поразки від монголів. Роджер Бекон також вважав, що це було причиною міграції [Матузова 1979].

Відносно кількості мігрантів, то дослідники висловлювали різні припущення. За версією П. Голубовського, О. Кадирбаєва та С. Плетньової, до Угорщини переселилось 40 тис. кипчаків [Голубовский 1884, *234*; Кадырбаев 1997, *56*; Плетнева 1990, *179*]. І. Дьорффі вважав, що до Угорщини прибуло 240 тис. куманів, тобто 40 тис. родин [Berend 2001, *71*]. Е. Шюц стверджує, що до Угорщини переселилось 40 тис. осіб чи їхніх родин [Berend 2001, *71*]. А. Палоці-Хорват вважає, що кількість мігрантів сягала 70–80 тис. [Paloczi-Horvath 1989, *60–61*; Spinei 2003, *427*]. В. Спіней твердить, що серед мігрантів було 40 тис. воїнів [Spinei 2003, *427*]. Кипчаки переселялись не тільки до Угорщини, але й до Болгарії, Криму, Русі та на Північний Кавказ. 40 тис. куманів, зафіксованих у хроніці Рогерія, могли бути не реальним відображенням кількості мігрантів, а трафаретом та шаблоном європейської традиції [Berend 2001, *71*]. Навіть із врахуванням того, що в цю країну переселилося сім племен, то мігрантів було не більше 100 тис.

Найімовірніше, їх було близько 70 тис., а воїнів було 14 тис. За середньовічними масштабами це було значне військо.

Угорці використовували кипчацьких воїнів у якості допоміжної кінноти під час війн зі своїми західними сусідами. Деталі цих кампаній відомі нам із чеських хронік. Під час одного з кипчацьких рейдів на чеську територію загинуло кілька тисяч християн у Моравії [Annales Bohemiae 1874; Fontes Rerum Bohemicarum 1874, *290–291*]. Кипчаки брали участь у Крессенбрунській битві [Annales Ottakariani 1874; Fontes Rerum Bohemicarum 1874, *310–316*]. У 1278 р. угорські та кипчацькі загони брали участь у битві на Моравському полі [Zimonyi 2007; Fontes Rerum Bohemicarum 1874, *330;* Simonis de Keza 1849, *121*]. Беки (беги) Алпар, Узур, Арбуз, Туртул, Кеменече відігравали помітну роль у політичному житті Угорщини [Осіпян 2005, № 2, *7, 9*; Голубовский 1889, *13*]. У 1279 р. відбувся з'їзд знаті у Тетені. На ньому частина кипчаків прийняли вимоги, які ставили до них Папа Римський та угорські барони. Права та обов'язки кипчаків були закріплені у спеціальних документах. Узур та Алпар (Алпра) прийняли умови, запропоновані угорцями. Можна припустити, що й Арбуз, Туртул та Кеменече перебували у таборі тих, хто погодився [Articuli Comanorum 1849; Constitutio Comanorum 1849; Paloczi-Horvath 1989, *54–55, 79–80;* Berend 2001b, *106, 108–109*].

Угорські кипчаки перебували у церковному підпорядкуванні у єпископів Егера, Калоча, Арада, Чанада, Ваца та Естергома [Голубовский 1889, *6, прим. 6*]. У одній із грамот Бели IV вказано, що у 1264 р. землі палоці передавались монастирю Святого Євстафія. У іншій грамоті землі кипчака Кунчі передавались якомусь графу Іоанці [Голубовский 1889, *7*]. На території Егерської єпископії відбувався обмін володіннями між угорцями та кипчаками. Володіння цих кипчаків знаходились у комітаті Боршод [Голубовский 1889, *7–8*]. Папа Урбан IV писав із приводу кипчаків архієпископам Естергома та Калоча. Він наказував їм вигнати із країни кипчаків, котрі не прийняли християнство [Голубовский 1889, *7, 12*]. Угорські хроністи звинувачували кипчаків у всіх смертних гріхах. Але неясно, наскільки ці звинувачення правдиві. Одним із поширених звинувачень проти кипчаків був грабунок. Кипчаки не бажали переходити до осілості. До того ж, угорська аристократія та король не платили їм за службу. Кипчаки жили за

рахунок здобичі під час походів. Але це був нерегулярний спосіб заробітку. Тому кипчаки й атакували під час миру своїх сусідів. Проти християнізації вони виступали тому, що не бажали платити десятину церкві. Це було враховано угорськими королями, і кипчаки не платили десятину до середини XIV ст. Кипчацька аристократія бажала зберегти свою ідентичність та звичаї. Під впливом своєї матері (Ержебети, доньки Сейхана) Ласло IV також притримувався кочівницьких звичаїв. Він не жив зі своєї законною дружиною, а віддавав перевагу кипчацьким коханкам Едуа, Купчеч та Мандулі. Король носив кипчацький одяг та прикраси. Приклад короля наслідувала частина аристократії. Джерела повідомляли про двох єпископів, які бажали жити так само, як король. Під час правління угорського короля Ласло IV Куна кипчацькі вожді Алпар, Узур, Арбуз, Туртул та Кеменече були наближеними до нього. Спираючись на кипчаків, Ласло IV намагався обмежити "золоті права" баронів. Приводом до втручання Папи Римського були чутки про те, що кипчаки залишаються язичниками і тримають у рабстві рабів-християн [Голубовский 1889, *12–14*; Павлов 2009, *391–392*; Шушарин 1978, *45, 48*; Chronicon Dubnicense 1884, *107*; Scriptores Rerum Hungaricarum 1766, *189*; Dume 2008, *13–23*; Dume 2007, *15–28*].

Римська курія відправила до Угорщини легата, щоб викорінити пережитки язичництва. Кипчакам поставили ультиматум із пропозиціями, від яких неможливо було відмовитись. Вони були оформлені у "Грамоті про куманів". Фактично, кипчакам було наказано відмовитись від вшанування кам'яних статуй, перейняти одяг угорців, осісти та мешкати у будинках. У кожне плем'я мали бути призначені інквізитори, щоб стежити за чистотою віри. Було наказано звільнити рабів-християн. Кипчаки могли ставати васалами баронів. У обмін на володіння своїми землями вони мали служити у війську. У випадку ухиляння від цього обов'язку вони мали відбувати покарання. Кипчацька аристократія прирівнювалась до шляхетних угорців. Кипчаки виводилися з-під юрисдикції Палатіна та передавались племінним суддям. За скаргою на прийняте рішення кипчаки могли звернутися до короля. "Грамота про куманів" була покликана вбити клин між королем та кипчацькими вождями та їхнім народом [Голубовский 1889, *14–21*].

Проте була й інша частина кипчаків, які виступили проти баронів. Це призвело до конфлікту. Поразка у битві на озері Ход у 1282 р. (або 1280 р.) вплинула на долю кипчаків. Вони не мали вже такого привілейованого становища, як до битви [Голубовский 1889, *22*; Осіпян 2005, № 2, *9*]. Решта кипчаків продовжували служити в угорських військах і за часів правління королів Карла Робрета та Людовіка I (Лайоша Великого). Це були Бутемер з Ілунчук (Ілончук), Деметрій із Борчол (бурдж-огли), Деметрій з Улас (улаш-огли) [Mándoky Kongur 1972; Mándoky Kongur 1976].

Кипчаки, що програли битву на озері Ход, мігрували на схід і опинились у володіннях Джучидів [Отрощенко, Рассамакин 1986, *14–36*]. Повернення частини мігрантів до Дашт-і Кипчак відбувалося і відразу після "Великого Західного походу". Серед тих, хто насправді повернувся з Угорщини, хроністи згадували Олдамура. Його можна ототожнити з Алдіміром болгарських істориків, який був родичем Георгія Тертера [Павлов 2000*;* Павлов 2009, *400;* Chronicon Pictum 1883, *226*; Johanis de Thwrocz 1776, *188;* Chronicon Dubnicense 1884, *106–107*]. Пізню появу Алдіміра у Болгарії можна пояснити поразкою на озері Ход. Алдімір прагнув помсти, і він був одним із тих, хто привів військо Джучидів до Угорщини в 1285 р. [Павлов 2000*;* Павлов 2009, *400*].

Відгомін протистояння з баронами та Папою Римським відчувався і після битви на озері Ход. У 1284 р. кипчаки напали на володіння Фоми Чанада та надалі продовжували брати у полон християн. Кипчаки зберігали свої звичаї та вірування, незважаючи на те, що раніше король обіцяв Папі притримуватися норм "Грамоти про куманів" і примусити кипчаків до прийняття християнства. При дворі залишались Арбуз, Туртул та Кеменече. Угорська знать врешті-решт організувала змову для вбивства короля. Виконавцями задуму були Арбуз та Туртул, котрих потім і вбили, щоб приховати сліди злочину [Голубовский 1889, *22–24*]. Кипчаки і далі залишались у почті угорських королів, проте не мали колишнього впливу [Голубовский 1889, *24*]. У XIV ст. кипчаки фактично християнізувались і у господарському відношенні перейшли до осілості. Вони змішувалися з угорцями. Вони служили в угорському війську і при династії Анжу. Остаточне утвердження католицизму серед кипчаків відбулось у 1410 р., коли

кипчаки остаточно розчинились серед угорців через кілька століть [Голубовский 1889, *27*; Vasary 2005, *153*].

Деякі дослідники вказують, що династія Басарабів мала кипчацьке походження [Lăzărescu-Zobian 1984, *267;* Павлов 2009, *400*]. Один стольник при влаському дворі мав ім'я Берендей, а при влаському господарю Дані II перебував боярин Токсаба. При молдавському дворі були бояри Burciul, Borcea, Burca, Itul [Lăzărescu-Zobian 1984, *268–269*]. Серед інших кипчаків, які запам'ятались у румунській історії, необхідно згадати про Bars Roman, Asan, Cioban, Carabaş, Cantemir, Ayaz Izvoranu, Kurkmaz, Sucal [Lăzărescu-Zobian 1984, *270–271*]. У Влахії та Молдавії кипчаки досить швидко асимілювались. І. Вашарі вказує, що ім'я Басараб походить від куманського "Basar-oba" [Vasary 2005, *151–152*]. Кипчаки були включені до складу місцевої аристократії. У кількісному відношенні кипчаки значно поступались місцевому населенню. Втеча кипчацької аристократії від татар та угорців не залишала їм іншого вибору, як осісти та асимілюватися серед місцевого населення.

Достовірні згадки про кипчаків на Кавказі датуються початком XII ст. Зважаючи на те, що Отрок ще до переселення у Грузію встановив контакт із царем Давидом, можна зробити припущення, що він це зробив за допомогою мешканців якогось із приморських міст. Найближчим до Грузії і водночас доступним для кипчаків великим містом була Матарха [Мургулия 1971, *45*]. Під час переселення кипчаків до Грузії Давид був вимушений взяти у заручники вождів аланів та кипчаків, щоб гарантувати безпечне проходження кипчаків через територію Аланії. З огляду на те, що Аланія була поділена на дві частини, супротивниками горян і кипчаків були західні алани. Дані грузинського хроніста дозволяють стверджувати, що державу царя Давида "Будівника" та ханство Отрока відокремлювали одне від одного тільки землі Кавказької Аланії [Жития царя царей Давида 1998]. З. Папаскірі припускає, що дипломатичні відносини між Грузією та донецькими кипчаками були встановлені ще між 1107 та 1109 рр. Дослідник твердить, що Гуарамдухт була другою законною дружиною Давида IV "Будівника". На момент переселення кипчаків вона вже кілька років була одружена із грузинським царем [Папаскири 1978, *17–19*; Папаскири 1982, *85–89*].

Я. та Г. Федорови припускали, що “Залізні ворота” Іпатіївського літопису це – “Ельхотівські ворота” [Федоровы 1978, *231*]. За іншою гіпотезою, кипчаки перейшли через “Карські ворота” (Мамісонський перевал), а не “Залізні Ворота”, як зазначено у Галицько-Волинському літописі [Мургулия 1971, *46–47*; Golden 1984, *69*]. “Залізними Воротами” тюрки називали Дербентський перевал. Часом міграції кипчаків на Південний Кавказ був 1118 р. Цю точку зору дослідники приймають із деякими застереженнями. З. Анчабадзе та М. Мургулія вказували, що переселення відбувалося протягом 1118–1120 рр. Взагалі ця ідея популярна у грузинській історіографії ще з часів І. Джавахішвілі. П. Голден повідомляє, що переселення відбулося близько 1118 р. На його думку, грузинам було значно складніше здобувати перемоги до 1118 р., ніж після міграції кипчаків [Анчабадзе 1960, *114*; Мургулия 1971, *49–53*; Папаскири 1982, *93*; Golden 1984, *57–59, 62–63;* Gökbel 2002, *650;* Расовский 1940, *113–114*]. Альтернативну гіпотезу висловив М. Котляр, який датує переселення кипчаків до Грузії 1111–1112 рр. [Котляр 1968, *23*].

Маттеос Урхаеці згадував про 15 тис. кипчаків у складі грузинського війська під час Дідгорської битви [Golden 1984, *73*]. За іншими даними, кипчацьких воїнів у Грузії було 40 чи 45 тис. Дослідники припускали, що разом із родинами мігрантів могло бути 200–225 тис. [Golden 1984, *62*]. І. Джавахішвілі вважав, що до Грузії переселилися 40 тис. родин. Цю гіпотезу підтримали Ш. Месхія, С. Малакатія, Р. Метревелі. Деякі дослідники, зокрема М. Думбадзе, А. Кіквідзе, З. Анчабадзе, вважали, що переселилося 45 тис. кипчацьких родин. З. Папаскірі стверджує, що, найімовірніше, було 40 тис. родин мігрантів, і не включає корпус монаспа до цієї кількості. На думку М. Мургулії, кипчаків на службі у грузинів у 1123 р. було 50 тис. воїнів. Питання кількості кипчацьких переселенців досі залишається дискусійним. Найімовірніше 40 або 50 тис. кипчаків – це не реальна кількість кипчаків, а шаблонна кількість варварів у європейській історичній традиції [Мургулия 1971, *44*; Папаскири 1982, *94*]. Варто зазначити, що вплив кипчацького фактора суттєво перебільшується у історіографії. При цьому важливо не мінімізувати наслідки дій кипчацьких ватажків, як це робили деякі арабські хроністи. Ібн ал-Асір повідомляв, що 200 кипчаків перебували в авангарді грузинського війська, що,

звичайно, є свідомим зменшенням [Материалы по истории Азербайджана… 1940, Книги 9–11]. За гіпотезою І. Джавахішвілі, кипчаків розселили у Картлі, місцевості, яка особливо постраждала від набігів турків-сельджуків. С. Єремян та К. Чхаратаїшвілі припустили, що кипчаків розселили у районі Арча та Агарціна. Ш. Месхія вважав, що кипчаків розселили не тільки у Картлі, а й у Нижньому Картлі в Сомхіті [Папаскири 1982, *95–97*].

На нашу думку, у всій Грузії було 15 тис. кипчацьких воїнів [Golden 1984, *73*]. У 1120 р. кипчаки разом із грузинами протистояли туркам-сельджукам у битві при Бардаві на Курі. У 1121 р. кипчацькі воїни брали участь у Дідгорській битві [Анчабадзе 1980, *342;* Мургулия 1971, *53*; Golden 1984, *73;* Golden 2001, *47–48*]. З їхньою допомогою було визволено місто Тбілісі у 1122 р. [Анчабадзе 1980, *342;* Golden 1984, *73;* Golden 2001, *48*]. Також вони здійснювали і глибокі рейди. Нападу кипчаків та грузинів у 1123 р. зазнав Ширван [Анчабадзе 1980, *342*].

Оповідь про повернення Отрока на Сіверський Донець у Галицько-Волинському літописі містить сліди кипчацького епосу. Прибувши до Грузії за дорученням Сирчана, Ор піснями та пахощами "Євшан-зілля" переконав Отрока повернутися на батьківщину [Ипатьевская 1962, *716*]. Після того як Отрок залишив грузинські землі, чисельність кипчаків на Південному Кавказі мала істотно зменшитися. Проте деякі кипчаки відігравали помітну роль у політиці Грузії. У грузинських джерелах згадуються два ватажки тюркського походження – Кубасар та Кутлу Арслан [Golden 1979/1980, *305, п. 53;* Golden 2001, *49*]. На службі перебували так звані "колишні кипчаки", тобто нащадки кипчаків Отрока. Вони прийняли християнство та інтегрувались до грузинського суспільства [Голден 2008, *326*]. Після подій, пов'язаних із боротьбою Давида Сослана, цариці Тамари та Юрія Андрійовича, "колишні кипчаки" втратили свій вплив при дворі [Golden 1984, *64, 82–83*; Golden 1983, *60*]. Для подій після 1185 р. характерно, що "колишніх кипчаків" замінили "нові кипчаки". Одним із таких "нових кипчаків" був брат Севінча Салават. Кипчаки брали участь у Шамхорській битві (1195 р.) [Кузнецов 1990, *112–113;* Папаскири 1982, *95–96, 101;* Golden 2001, *50*].

За великим рахунком, кипчацький фактор не грав у Грузії такого значення, як в Угорщині. Приклад "колишніх кипчаків"

вказує на те, що кипчаки в Грузії відносно легко адаптувались у грузинському суспільстві. Вони зберегли тюркські імена, проте мали прийняти православне християнство. Наскільки щирим було обернення їх на християн – справа інша. Хрещення кипчаків було обов'язковою вимогою для того, щоб кипчаки служили у грузинському війську. У "Житії царя царів Давида" вказано, що кипчаки були охрещені, а цар Давид усіляко сприяв християнізації кипчаків [Жития царя царей Давида 1998]. На відміну від Угорщини, у Грузії не було степового анклаву, та й значна кількість кипчаків перебувала на її території нетривалий період часу. Багато кипчаків повернулись назад з Отроком у степи [Ипатьевская 1962, *716*].

Суттєвим був і той факт, що Грузія не мала спільного кордону зі степовими просторами. Кипчакам у Грузії не було за рахунок чого посилити свою присутність. До того ж, вони зіткнулись із конкуренцією. Кавказькі алани та горяни грали куди більш значну роль у внутрішній і зовнішній політиці Грузії. Алани та горяни були пов'язані культурно та політично, натомість поява кипчаків на Південному Кавказі була епізодичною [История и восхваление венценосцев 1954; Цулая 1981; Житие царицы цариц Тамар 1985]. Далеко не завжди кипчаки були союзниками грузинів. У 1223 р. кипчаки були ворогами Грузії [Киракос Гандзакеци 1976, *Глава 12*; Вардан Великий 1861; Армянские источники 1962, *23*].

Вже у 1123 р. між кипчаками та грузинами виникли напружені відносини, і після смерті Давида Будівника більшість кипчаків залишила країну. Ібн ал-Асір вказував, що між кипчаками та грузинами відбулося зіткнення [Папаскири 1982, *99*; Материалы по истории Азербайджана… 1940, *Книги 9–11*; Ипатьевская 1962, *716*]. Проте грузинські джерела не підтверджують цього, а тільки констатують той факт, що кипчаки не особливо воювали проти тюрків Азербайджану [Папаскири 1982, *99*; Жития царя царей Давида, 1998].

Монгольське завоювання внесло свої коректури у кипчацько-грузинські відносини. Останній раз кипчаки згадувались у анонімному грузинському хронографі XIV ст. При описі звершень царя Давида VIII згадувались кипчаки. Вони були згадані як вороги царя. Союзниками ж царя були кавказькі горяни. Вони були союзниками брата царя – Вахтанга. Кипчаки були атаковані

Давидом несподівано, коли прямували на літні стійбища. Після цього вони підтримали Вахтанга і після перемоги останнього над Давидом разом із картлійцями переслідували втікаючих воїнів царя. Опис подій, наведений у грузинському джерелі, вказує на те, що кипчаки намагалися зберегти кочовий спосіб життя у Грузії. У кочівників були зимові та літні стійбища. Вони жили у Грузії напівосіло [Гаглойти 2007, *56*].

Кипчаки неодноразово намагалися адаптуватися для життя у гірській місцевості. Проте в таких умовах вони були приречені на поступову асиміляцію. Під час монгольського завоювання частина кипчацької аристократії мігрувала у Гірську Інгушетію. Через кілька поколінь пам'ять про них стерлась. Рашид ад-Дін не вказував на кипчаків у горах, проте згадував про країну Авір. За припущенням Г.-Р. Гусейнова, слово agyr позначало гірських кочівників. Необхідно зазначити, що Вільгельм Рубрук та Абу-л-Фіда не виокремлювали із середовища місцевих горян, що свідчить про поступову асиміляцію кипчаків серед місцевого населення [Горелик 2011; Гусейнов 2010].

Відмінністю кавказького варіанта інтеграції кипчаків до сусідніх суспільств була їхня нечисленність і непристосованість до місцевих умов. Для того щоб утвердитися у цих умовах, їм була необхідна підтримка місцевої знаті. Тільки цар Давид Будівник був достатньо лояльним до кочівників, щоб вони посіли певне місце в соціальній ієрархії Грузії. Проте вже за його правління ледь не дійшло до збройних зіткнень. Необхідно звернути увагу, що кипчаки не змогли уникнути участі в боротьбі партій знаті за трон, внаслідок цього при Гіоргі IV та Русудан їхній вплив був незначним. В умовах Кавказу та Балкан кочівники були достатньо швидко асимільовані місцевим населенням. Кипчаки на Кавказі – це були передусім військові, які для того щоб увійти до складу військ місцевих володарів, мали християнізуватись. Свідчень про виступи кипчаків у Грузії, аналогічні повстанням кипчаків у Угорщині, не зафіксовано.

Цього не можна сказати про кипчаків в Угорщині та Болгарії, які були традиційно пов'язані зі степом та його мешканцями. Болгарам вдавалось залагоджувати протиріччя з кипчаками масовим включенням кочівницької аристократії та воїнів до болгарського соціуму. Церква закривала очі на синкретизм вірувань кипчаків і

дозволяла їм притримуватися деяких язичницьких традицій протягом кількох поколінь після переселення на Балкани. Разом із чоловіками до Болгарії приходили і кипчацькі жінки, що значно ускладнювало процеси інтеграції. Ромеї були налаштовані не так поблажливо і при спілкуванні часто виявляли зверхність по відношенню до кочівників. Тому візантійська адміністрація надавала кипчакам маєтності у тих землях, де не було можливості перейти на службу до болгар та сербів.

Найскладнішим виявився процес інтеграції кипчаків до Угорщини. Кипчаків до цієї країни мігрувало найбільше, до того ж вони мігрували разом зі своїми родинами. Це були переселенці з різних країв кипчацького світу, і їхнє ставлення до християнства суттєво відрізнялось. Угорські барони не поспішали включати кипчацьку аристократію до свого складу. Кипчаки продовжували притримуватись язичницьких звичаїв. Церковна влада вимагала термінового зречення від традиційних кипчацьких звичаїв. Сейм у Тетені розколов кипчацьке суспільство на дві частини: проугорську та антиугорську. Остання на чолі з Олдамуром опинилась у меншості, зазнала поразки. Військова поразка на озері Ход поклала край кипчацькій гегемонії при дворі короля Ласло IV Куна та зумовила їхній подальший перехід до осілості. Напружені відносини між угорськими баронами та кипчацькими аристократами відтермінували фактичне навернення кипчаків до християнства. У протистоянні з баронами релігійні гасла були для кипчаків ідеологічним прапором для того, щоб запобігти швидкій асиміляції.

ЛІТЕРАТУРА

Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Под ред. бакалавра Троицкого И. Санкт-Петербург, *1863*.

Анна Комнина. **Алексиада** / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я. Н. Москва, *1965* // http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив.** Москва, *1940*. Т. III.

Анчабадзе Г. З. Кыпчаки в Грузии // **Проблемы современной тюркологии.** Алма-Ата, *1980*.

Анчабадзе З. В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // **Материалы сессии по проблеме происходжения балкарского и карачаевского народов.** Нальчик, *1960*.

Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. / *Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А. Г. Галстян*. Москва, *1962*.

Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // **Древнейшие государства на территории СССР: 1980.** Москва, *1981*.

Вардан Великий. **Всеобщая история** / *Пер. с древнеарм. Эмин Н.* Москва,*1861*.http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext4.htm

Виллардуэн Жоффруа де. **Завоевание Константинополя** / *Пер., статья и коммент. Заборова М. А.* Москва, *1993* // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext4.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext5.htm

Горелик М. В. Монголы и подвластные народы в Золотой Орде (этносоциальная самоидентификация и ее внешнее выражение) // **Золотоордынское наследие. Выпуск 2. Материалы Международной научной конференции Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды, посвященной памяти М. А. Усманова.** Казань, 29–30 марта 2011 г. Казань, *2011*.

Голубовский П. В. **Печенеги, торки и половцы до нашествия татар.** Монография. Киев, *1884*.

Голубовский П. В. **Половцы в Венгрии.** Отд. отт. Киев, *1889*.

Гаглойти Ю. С. **Алано-Георгика. Сведения грузинских источников об Осетии и осетинах.** Владикавказ, *2007*.

Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // **Степи Европы в Эпоху Средневековья.** Донецк, *2008*. Т. 6: Золотоордынское время.

Никифор Григора. **Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами** / Под ред. бакалавра П. Шалфеева. Санкт-Петербург, *1862*. Т. 1. (1204–1341).

Гугуев Ю. К. Половецкий пассаж Жана де Жуанвиля // **Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика.** Санкт-Петербург, *2007*.

Гусейнов Г.-Р. А.-К. Северо-Восточный Кавказ и Дагестан в составе Золотой Орды: об этническом составе населения, территориальных и административных пределах, статусе и генеалогии правителей // **Золотоордынская цивилизация**. Вып. 3. Казань, *2010*.

Данило Други. **Животи краљева и архиепископа српских. Службы** / Приредили Гордон Мак Данијел, Дамиан Петрић, данашња језичка варијанта Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић. Београд, *1988* // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIV/Danilo_II/Vita_Urosi/text.htm

Димитров Хр. **Българско-унгарски отношения през средновековието.** София, *1998*.

Жизнь царицы цариц Тамар / Пер. и введ. В. Д. Дондуа. Исслед. и примеч. М. М. Бердзенишвили; [Ред. кол. Ш. В. Дзидзигури, М. Д. Абашидзе, З. Н. Алексидзе и др.]. Тбилиси, *1985* // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XII/1140-1160/Tamar/frametext.htm

Жития царя-царей Давида // **Символ.** № 40. (*1998*) // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frametext1.htm

Златарски В. **История на българска държава през средните векове.** София, *1994*. Т. 3. **Второ българско царство. България при Асеневци.** 2-е фототип. издание.

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // **Полное собрание русских летописей.** Москва, *1962*. Т. 2.

История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. *Кекелидзе К. С.* Тбилиси, *1954* // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm

Кадырбаев А. Ш. **За пределами Великой степи.** Алматы, *1997*.

Кайрат Саки. **Юрта на пирамиде, или О Байбарсе со слов средневековых летописцев //** http://www.kyrgyz.ru/?page=50

Киракос Гандзакеци. **История Армении** / *Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А. Л. Ханларян.* Москва, *1976* // http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frametext3.htm

Клари Робер де. **Завоевание Константинополя** / *Пер., статья и коммент. Заборова М. А.* Москва, *1986* // http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm.

Котляр Н. Ф. Половцы в Грузии и Владимир Мономах // **Из истории украино-грузинских связей.** Тбилиси, *1968*.

Кузнецов В. А. **Реком, Нузал и Царазонта.** Владикавказ, *1990*.

Литаврин Г. Г. **Болгария и Византия в XI–XII вв.** Москва, *1960*.

Материалы по истории Азербайджана из "Тарих-ал-камиль" ("полного свода истории") Ибн-ал-Асира. Баку, *1940* // http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970

http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971

Мургулия Н. П. Переселение половцев в Грузию // **Из истории украинско-грузинских связей.** Киев, *1971*.

Мыськов Е. П. **Политическая история Золотой Орды.** Волгоград, *2003*.

Осіпян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // **Київська старовина.** Київ, *2005*. № 1, № 2.

Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // **Археологія.** Вип. 53. Київ, *1986*.

Папаскири З. В. **У истоков грузино-русских политических взаимоотношений.** Тбилиси, *1982*.

Павлов П. **Бунтари и авантюристи в средневековна България.** Велико Търново, *2000* // http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/.

Павлов П. Половцы во внутриполитической жизни Византии и Болгарии XIII–XIV вв. // **Stratum Plus. № 6 (2005–2009): Причерноморские этюды.** Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, *2009*.

Плетнева С. А. **Половцы.** Москва, *1990*.

Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // **Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.** Москва, *1964*.

Пріцак О. **Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім".** Київ, *2008*.

Расовский Д. А. Военная история половцев // **Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева.** Вып. 11. Прага, *1940*.

Султанов Т. И. **Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть.** Москва, *2006*.

Тизенгаузен В. Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Санкт-Петербург, *1884.* **Т. I: Извлечения из сочинений арабских.**

Федоров Я. А., Федоров Г. С. **Ранние тюрки на Северном Кавказе.** Москва, *1978.*

Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья // **История СССР.** № 2. Москва, *1978.*

Цулая Г. В. Джелал ад-Дин в оценке грузинской летописной традиции // **Летописи и хроники: Сборник статей: 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания.** Москва, *1981* // http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm

Albrici monachi Triumfontimum Chronicon /edidit *P. Sheffer-Boichorst*-1241 // **Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.** Hannover, *1874*. T. XXIII.

Annales Bohemiae 1196–1278 // **Fontes rerum Bohemicarum.** Pragae, *1874*. Tom. II/1. pp. 282–303 // *http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20BOHEMIAE%201196.htm*

Annales Ottakariani // **Fontes rerum Bohemicarum.** Pragae, *1874*. T. II/1 // *http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm*

Articuli Cumanorum // **Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana.** Sangalli, *1849*.

Berend N. **At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300**. Cambridge UK, *2001.*

Berend N. Cuman integration in Hungary // **Nomads and Sedentary World.** Budapest, *2001.*

Bretschneider E. **Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to 17th century.** London, *1910*.

Chronicon Dubnicense: Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum // **Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 3.** Quinque-Ecclesiis, *1884*.

Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animad-

versiones criticas adiecit M. Florianus // **Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2.** Lipsiae, *1883*.

Chronique de Matthieu d'Edesse (962–1136) avec continuation de Gregoir le Pretre jusqu'en 1162 / *Traduits en francais par M. Edouard Dulaurier.* Paris, *1848*.

Constitutio Cumanorum // **Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana.** Sangalli, *1849*.

Dume A. Turanicii: tătarii şi cumanii în cadrul politicii regale interne şi externe a Ungariei în timpul monarhului Ladislau al IV-lea (1272–1290) // **Analele Universității din Oradea. Istorie-Arheologie.** T. XVII. Oradea, *2007*.

Dume A. Sketch of a portrait, the life of an atypical monarch: Ladislau IV the Cuman (1272–1290) // **Analele Universității din Oradea. Istorie-Arheologie.** T. XVIII. Oradea, *2008*.

Dume A. Legile cumane din 1279. Conținut şi efecte // **Bulentinul Cercurirol Ştiințifice Studețeşti. 15.** *2009*.

Fontes Rerum Bohemicarum. T. II. Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus / Prameny dějin českých. Dil II. vydavane z nadani Palackeho/ Kosmuv letopis cesky s pokracovateli / vydavatel Dr. Jos. Emler, prekladatel V. V. Tomek. Praha, 1874 // http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=11&bookid=169

Golden P. B. The Polovci Dikii // **Harvard Ukrainian Studies.** Cambridge Mass., *1980*. Vol. III–IV. (1979/1980).

Golden P. B. Cumanica I: The Qıpčaqs in Georgia // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi.** Wiesbaden, *1984*. Vol. IV.

Golden P. B. Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus' and Georgia // **Nomads and Sedentary World.** Budapest, *2001*.

Golden P. B. The Turkic Peoples and Caucasia // **Transcaucasica: Natsionalism and social change: essays in the history of Armenia, Azerbaijan, and Georgia.** Ann Arbor, *1983*.

Gökbel A. Kipchaks and Kumans // **The Turks.** Ankara, *2002*. Vol. 1.

Joannis de Thwrocz. Joannis archidiaconi de Kikullew. Ab Origine gentius. Inserta simul chronica // **Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima.** Vindibonae, MDCCLXVI (1766).

Lăzărescu-Zobian M. Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // **Turks, Hungarians and Kipchaks. A Ferschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun/Journal of Turkish Studies.** Harvard, *1984*. Vol. 8.

Mándoky Kongur István. A hantos-széki kunok // **Székesfehérvár évszázadai.** Székesfehérvár, *1972*. **2. Középkor** // http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html

Mándoky Kongur István. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsoltai // **Jászkunság – XXII.** Szolnok, *1976*. 1–2 // http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html

Paloczi-Horvath A. **Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary.** Budapest, *1989*.

Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // **Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.** Hannover, *1892*. T. XXIX.

Simonis de Keza. Gesta Hunnorum et Hungarorum // **Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana.** Sangalli, *1849*.

Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // **Historiae Hungaricae fontes domestici.** Lipsiae, *1883*. **Pars prima. Scriptores; 2.**

Spinei V. **The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.** Cluj-Napoca, *2003*.

Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // **The Turks.** Ankara, *2002*. Vol. I.

Vasary I. **Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.** Cambridge, *2005*.

Zimonyi Istvan. **History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottoman //** http:// www. Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/ Zimonyi I.P. pdf